

HORVÁTH MÁRIA

KÖLTŐ A KÖLTŐRŐL
Kosztolányi írásai Petőfiről

I. Pályája során Kosztolányi több írásában foglalkozott Petőfivel. RÉZ PÁL nyolc ilyen tanulmányát gyűjtötte egybe (Látjátok, feleim, 1976, 166--90), s "jegyzetben adja a »Petőfi, a szocialista« című ifjúkori cikkét is" (i. m. 319--22). De Petőfi a hőse egy bravúrosan megszerkesztett novellájának is.

II. 1. Valamennyi, Petőfiről szóló írása évfordulóhoz, vagy más eseményhez kapcsolódik. A szemléletmód, az értékelés változott, módosult az évtizedek folyamán.

Huszonegy éves korában még inkább "aktuálpolitikai" nézőpontból, bizonyos tartózkodással, majdhogynem "le"-tekint a költő-eldőre; talán Beöthy Zsoltnak az 1903/4. tanévben "A magyar irodalom Petőfi és Arany korában" címen tartott egyetemi előadása hatására (vö. ehhez: Babits--Juhász--Kosztolányi levelezése, 1959, 244, 3. jegyzet. Itt a szerkesztő, BELIA GYÖRGY a Babits által felvett előadásokat sorolja fel). Paradoxonokkal állítja szembe Petőfit Arannyal: "...Előre is megjegyzem, hogy én nem Petőfit, hanem Aranyt tartom a legmagyarabb költőnek" (Látjátok, feleim, 320). További megállapításai is inkább a pillanatnyi hatás kedvéért születtek: "Igenis, Petőfi folyton a jövőért harcolt, s biztosra veszem, hogy ma azok lennének a legnagyobb el-lenségei, kik a költészetben s a politikában az ő egykori elveit hirdetik. Ő sohase maradi. Ha ma élne, imádná Ibsent, szeretné Wagnert, olvasná Nietzsche-t, megvetné költeményeinek vaskalapos magyarázóit, és mindenekfölött nem lenne -- a Petőfi Társaság tagja" (i. m. 322). A végkövetkeztetés is szellemes szójátékra épül: "Arany a legnagyobb magyar költő, Petőfi pedig a magyaroknak legnagyobb költője" (i. h.). 1906-ban -- egy levelében -- így bókolt Babitsnak: "Őn -- Petőfi unokája. Egy kölyök -- Arany" (Lev. 139).

2. a) A későbbi írásokban más-más oldalról közelíti meg Petőfit. Bár túlzásnak hat, azt is megkockáztatom: -- módszeresen. 1915-ös, Hét-beli cikkében a kiskőrösi "milieu"-t: "a tornácskunyhócskát", "a búboskemence mézszagát", a falusi hétköznapiakat emlegeti. Megidézi a költő alakját "testi mivoltában", utal a haláláról szőtt legendákra (A Hét, 1915. február 14.: i. m. 167--8). Ezek a villanásnyi képsékek majd a Petőfi Sándorka című novellában bukkannak fel újra.

b) Hat évvel később, 1921-ben a János vitéz öt nyelvű illusztrált kiadásáról ír. Ekkor már Petőfi nyelvét, stílusát vizsgálja: "Hasonlatai még nem petőfiesek ... inkább a népmese visszhangjai (tündérmesék: gyémánt, tündérhaj: arany, az óriás kőnyelve: egy dézsza víz, az óriás szűnyeg: ökör, az óriás levél: szűr"

i. m. 170). -- A nyelvi méltatás után: "Egy csodagyermek műve ez ..." Kosztolányi a János vitéz fordításának nehézségeiről ír -- mintegy a nyelvi kontrasztivitás előfutáraként -- ... "mi-lyen más és más hangulat-tartalmat közöl egy-egy nyelv: »Jan-csikám, Jancsikám, az Isten áldjon meg! « A német: »Mein treuer Johann... « (A német hűség!) A francia: »O mon petit Jancsi« (gyengéd és kedves). Az olasz: »O Gianni, mio, mio Gianni...« (Színpadias olaszság, szívre szorított kézzel.) Az angol: »My darling John...« (i. h. 171). -- Összegezése: a magyar lírikus vallomása: "Most pedig megkérdezem magamtól, mi az érzésem. Va-jon a népek és nyelvek egységét érzem-e, miután öt nyelven elol-vastam a János vitéz-t. Nem; a különvalóságomat érzem, a belém idegzett szók metafizikai jelentőségét és pótolhatatlanságát, az agyam sejtjéig és idegeim működéséig lüktető örökkévaló erőt, s mindannyiunk titokzatos, fel nem bontható testvériségét, kik magyarul beszélünk" (i. m. 173; Petőfi Sándor öt nyelven. Nyu-gat, 1921, február 16.).

c) A Petőfi-centenáriumra készült cikkében az ámulat hang-ján szól a költőtársról: "mi mindent alkotott fiatalon, úgy, olyan mélységben, mint előtte még senki, ... hiánytalanul látja Petőfi a valóság prózáját, paraszti mozdulatok, szavak, dolgok görösös prózáját, puszták, útszéli csárdák, disznótörök kövér prózáját..." (i. m. 174) írja szertelen lelkesedésében. "Mély-ség és magasság együtt, egy életben, huszonhat esztendő szűk ke-retében. Ezzel a csodával nem tudok betelni. Nem túlvilági cso-da. Az unalmas, mert nem erről a világról való. Nyílt csoda. Ez érdekes, mert erről a világról való" (i. h., Huszonhat év. Pes-ti Hírlap, 1922. december 31).

d) Új, "filológusi" színt jelent a Horváth János Petőfi-könyvéhez fűzött írás. Kosztolányi -- a rá jellemző lelkesedés-sel -- erősíti meg Horváthnak Petőfi és Shelley összevetésére vonatkozó észrevételeit: "... az angol költő csak az ösztönzést, a merészséget adta; Petőfi versei finomabbak, különösebbek és -- merem állítani -- eredetibbek is ..." (i. m. 175). Majd Petőfi-verssorokat idéz, párhuzamba állítva őket Reviczky és Jókai, sőt Verhaeren soraival. -- A végkövetkeztetés: a költői képzelet rejtélye: "... Csak a szemlélet, a képzelet megjelenítő munkája hasonlít egymáshoz, az ismételt meg ilyen csodás, egyéni finomsá-gokat is, melyekről azt hinnők, hogy csak egyetlen-egyszer jut-hat eszébe földi halandónak" (i. m. 177. A Petőfi-vitához. Nyu-gat, 1923. január 16.).

e) A centenáriumi alkalmából az európai újságok, folyóiratok Petőfinek szentelt cikkeiből idéz, de lelkes hangja rezignálttá válik: "Ő érte el a legtöbbet minden korok magyar írói közül, és méltán. De vajon ismerik-e igazán, kik úgy rajonganak? Nem tud-ják nyelvünket. ... Legtöbbször azonban csak arról értesül a né-met, olasz, francia, hogy Petőfi is írt a gólyáról, a téli esték-ről, az ősről, mint minden más költő, csak azt tudja meg, hogy mit írt, és nem azt, hogyan. A költészetben pedig ez a fontos" (i. m. 178). Majd a versfordítás lehetőségeiről és korlátairól s a költői világhír titokzatosságáról elmélkedik. Úgy véli: ez a rejtély (Költői hírnév. Nyugat, 1923. február 16.).

f) Az Új Idők 1928. szeptember 23-i számában írt először Kosztolányi a Szeptember végén-ről. Vajon van-e a verseknek ko-ruk? -- teszi fel a kérdést bevezetőül; ironiával ecseteli a ver-sek "halandóságát", hogy -- ellentétként -- a nemzedékről-nemze-dékre újra élő-éledő versek között a Petőfiéről gondolkodjék: "Kedvem kerekedik, hogy legalább létrejöttének külső körülményeit búvárolja, s más híján legalább kiállítsam születési bizonyítvá-nyát, lehetőleg pontos dátumokkal" (i. m. 180). -- Aprólékos gonddal sorra veszi a vonatkozó irodalomtörténeti adatokat: a házasságkötés napját, a koltói Teleki-kastély "alkovos" emeleti szobáját kilátással az erdélyi és a máramarosi Kárpátokra; vonat-kozó naplói idézetekkel, Júlia "kétes, kissé irodalmias kacérságát". "Egyszerre hallotta ezeket az igéket: Még nyílnak a völgyben a kerti virágok... Mindössze ennyit tudunk. A többi rejtély, mint a költemény varázsa. Pusztá véletlen, hogy a benne foglalt jó-s-lat beteljesedett. ... Ha Petőfi ma élne, akkor is ilyen értékes volna minden sora. -- A csoda másban van. Abban, hogy sikerült neki megállítani az időt. -- Sok új szeptember jön még majd, ez a költemény azonban kívül áll az időn. Minden szeptember végén eszünkbe fog jutni a következő nemzedékeknek is" (Szeptember vé-gén. Egy vers évfordulójára. Új Idők, 1928. szeptember 23.).

g) Újévi megemlékezés az Új Idők 1934. január 1. számában: mintegy összegezése mindannak, amit Kosztolányi addig elmondott Petőfiről. Látszólag nem módszeres és rendszeres, mert -- bár néha ezt is megtette --, nem az életrajzi adatok összegyűjtésé-re és feldolgozására törekedett, hanem a Petőfi-rejtély, a Pető-fi-titok megfejtésére. Bizonyára ez is az oka annak, hogy róla szóló írásaiban olyan gyakran bukkan fel ez a két szó: titok -- és rejtély. És nyilván ez a rejtély-fejtési szándék az indítéka annak is, hogy a Petőfiről szóló írások általában ellentétezés-re épültek.

A fiatalkori cikk Petőfi és Arany jellembeli sajátosságai-nak ellentétes vonásait sorakoztatja fel.

Az első írás a kiskőrösi szegényes hétköznapiakat: a környe-zetet állítja szembe a költő halhatatlanságával.

A második -- a fordítások egybevetésével -- a nyelvek "kü-lönvalóságát" hangsúlyozza.

A harmadik a csupán huszonhat évet megélt költő és alkotá-sainak mérhetetlen sokszínűsége között von párhuzamot.

A negyedik a világirodalom néhány nagy költőjét állítja Pe-tőfi mellé, hogy közben az egyedi vonásokat hangsúlyozhassa.

Az ötödik Petőfi világirodalmi nagyságát úgy emeli ki, hogy az összehasonlítottak fölé emeli őt.

A hatodik -- a Szeptember végén méltatásakor -- már a vers rejtélyes, egyedi, kifürkészhetetlen voltát hangsúlyozza.

A hetedik írás újabb egybevetéseket kínál: a Petőfiről szó-ló -- gyakran ellentétes jellegű, olykor közhelyszerű megállapí-tásokat feleselteti egymással: "...A lényeg művésznének nevezték, de azért mégis ő a legnagyobb formaművészünk is, a belső forma legnagyobb művésze" (i. m. 183). Dönteni most sem tud, de nem is akar. Ebből az írásból már kicsendül az a felismerés, melyre fokozatosan, az évtizedek során jutott el -- az óvatos mérlege-léstől, a környezetből, a művekből, azok értékeiből, visszhang-jából adódó -- többször hangsúlyozott -- megállapításig: "...le-het az is, hogy az örökkévalóság jegyében született dolgok soha-

sem öregszenek meg. Ez is csoda, mint ő maga." S ekkor írja le azt a vallomást, amely megrendítő és megható, "a titok feltárlásának küszöbe". ... "Ha valamikor, sok-sok ezer év múlva fölébresztenének síromból, s hirtelen arra kérnének, hogy nevezzek meg egy költőt, ezt mondanám: Petőfi" (i. m. 184., Új Idők, 1934. január 1. Arcképcsokk: Petőfi).

III. Azt hihetnénk, hogy tovább már nem lehet jutni, ez a végpont, a csúcás. Mégis, néhány hónappal később megjelenik egy "Szövegmagyarázat. Petőfi Sándor: Szeptember végén" című írása a Pesti Hírlapban. Ez -- nem csupán címében --, de felépítésében is eltér Kosztolányi többi, Petőfiről szóló tanulmányától, és talán ez jut el leginkább a másik költő sokat kutatott titkának megfejtéséhez.

Mint már említettem, Kosztolányi korábban is írt a Szeptember végén-ről. Akkori cikkének néhány részletét, az életrajzi adatokat, a költői környezet leírását átemelte ebbe is --, de az, ami ott a lényegét jelentette, itt csak a háttér megvilágításának eszköze csupán.

Maga a cím is feltűnő: Szövegmagyarázat. Bevezetesként -- a módszeres szövegmagyarázathoz illően -- közli a vers szövegét; s a feldolgozás is rendszerbe van foglalva.

Idézzük a kezdő sorokat: "Válasszuk ki Petőfi e költeményét, s próbáljuk elemezni. Olvassuk el a szöveget -- nevezzük most a vizsgálándó költeményt szövegnek --, s aztán önmagunkat s a verset egyaránt figyelve, feleljünk arra, miért szép az, amit olvastunk, miért hatott ránk, mivel mozgatta meg képzeletünket" (i. m. 186--7).

A Magyar Nyelvészek V. Nemzetközi Kongresszusán tartott előadásomban (1988. augusztus 30-án) utaltam rá, hogy -- megálapításaim szerint -- Kosztolányinak erre a dolgozatára Leo Spitzer stíluselemzési módszere hatott. -- Spitzer Stilstudien című munkája 1928-ban jelent meg; Trostler (később: Turóczi-Trostler) József a Nyr. 1929. évi (LVIII.) első füzetében (26--8.) tömör, világos ismertetést közölt róla. Szólt Spitzer stílusfelfogásáról, az intuíció irányította stíluselemzés értékeiről és korlátairól is. Ez a kiváló recenzió felkeltette a Nyr.-t rendszeresen olvasó Kosztolányi figyelmét. Írt Trostlernek: "Kedves barátom, csak most olvastam el a Nyr.-ben kitűnő cikkedet Spitzer Leóról s méginkább fölcsigázta érdeklődésemet. Kérlek, írd neki, -- mint megígérted --, küldje el könyveit címre (I. Tábor u. 12.) okvetlenül foglalkozni fogok velük. Ha pedig nem bírod megszerezni így, akkor add valahogy kölcsön. Ülél: K. D." -- Keltezése: 1929. III. 15. --

Kosztolányinak ez, és egy másik, Trostlerhez írott levele is az ő hagyatékából Komor Ilonához került. Kérésére én is közreműködtem a két Kosztolányi-írás megjelentetésében (ITK. 1981. 235--6). Ahogy a levélben Kosztolányi jelzi, foglalkozni akar Spitzer művével -- ígéretének beváltása a Szeptember végén-elemzés -- néhány évvel későbből.

Mind ezek ismeretében figyeljünk újra a kezdő mondatokra!

1. "Válasszuk ki Petőfi e költeményét, s próbáljuk elemezni."
2. "Olvassuk el a szöveget -- nevezzük most a vizsgálándó költeményt szövegnek." 3. "...asztán önmagunkat s a verset figyelve"
4. "feleljünk arra, miért szép az, amit olvastunk"; 5. "miért

hatott ránk"; 6. "mivel mozgatta meg képzeletünket" (i. m. 186). -- A kiemelt részek mind a Spitzer-féle stíluselemzés vezérszavai. De Kosztolányi a "hagyományos" vizsgálódás szempontjait is említi, csak azért, hogy mielőbb bizonyíthassa ezek alkalmatlan voltát: "az alapeszme", "a gondolat", "az igazság", "tanulság". -- "Ütszéli igazságok ezek, gyöngé tanulságok" -- fűzi hozzá. Egyszerre érzékeli a megfajthatót és a megfajthatatlant: "A nagy költemények rokonok abban, hogy az élet ősi, egyszerű, többnyire elcsépeelt mozzanatait szóaltatják meg, s csak a kifejezés tündéri varázsával hatnak, mely úgy lebeg fölöttünk, mint végesen a végtelen" (i. h.). -- Azután a "nemes emelkedettség", az "erkölcsi tartalom", az "őszinteség" címszavait sorolja fel, bizonyítva, hogy ezek nem fedik föl a költemény hatásának titkát. Sorra veszi a tárgyi adalékokat is (ez a rész van átvéve az 1928-as írásból); majd megállapítja: "Úgy látszik, nincs más mód, mint hogy a verset magából a versből értsük meg." S ezután következik a páratlan szépségű verselemzés, amelyben a fokozatosság s az egység egyszerre, együttesen van jelen. Módszeresen halad: a tartalomra vonatkozó megállapításai összefornak-fonódnak az alakzatok (párhuzamok-ellentétek), rímek, szóképek vizsgálatával. Mindezen elemek többszörös értéke van: a rímek egybecsengenek, de a rímelő szavak: "helyzetüknél fogva súlyossá és jellemzővé válnak: virágok és téli világot; a virágok voltaképp az élet, s a téli tájkép voltaképp a halál" (188). -- A párhuzam és ellentét végigkíséri a verset; a képek egyben jelképek is; nem kötött, egymás mellé helyezésükkel kapják meg mély, jelképes tartalmukat" (i. h.). Itt utal Kosztolányi az ifjú szó -- helyzetéből adódó -- "izgató bizonytalanságára". "Mindezt pedig betetőzi a vers dal-lama." Ekkor jut el a "csúcst" jelentő verssorig: "Elhull a vi-rág, eliramlik az élet..." "Soha dallamosabb sort nem olvastunk még..." (189). Ennek a versornak az elemzése is mesteri: egy-szerre tudja érzékeltetni a dallamot, a nyelvtani szerkezet lo-gikáját, a tartalmat, "a súlyos belső értelmet", az ellentétet és azonosságát. S újra vizsgálja -- most már "kijózanodva" -- a hangzás elemeit: a magánhangzók--mássalhangzók arányait, mint a "nyargaló anapesztusok" alkotórészeit; ezek gyors lejtését már újra egybekapcsolja a látománnyá szerveződő sírképpel, majd az elmúlás -- és az el nem múlt hűség ellentmondásával. "Az ősz van bezárva ebbe a három szakba csöndjével, sárgaságával, lázasan pi-ruló vadszőlőleveleivel, még zöldellő nyárfájával, hóborította hegyormaival, egy régi ősz s egy régi ifjúság, mint valami ék-szertartóban. Egyetlenegyszer sem fordul elő ez a szó: ősz, csak a kikelet, nyár -- és tél, mely egymásnak titkos találkát ad."

A vers csúcspontját jelentő verssorhoz kapcsolódó felismerések, az egyes alkotóelemek értékelése, összefűzése, rendszere-zése, egységgé formálása, mind-mind egybecseng Spitzer "Zirkel-methode"-jének elveivel: "...der Zirkel ist auch kein circulus vitiosus, sondern stellt ganz im Gegenteil das Grundverfahren der Geisteswissenschaften dar, den Zirkel des Verstehens. ... das Einzelne kann, nur durch das ganze verstanden werden, und jene Erklärung des Einzelnen setzt das Verständnis des Ganzen voraus..." (Leo Spitzer, Texerklärungen, 24--5).

A Szeptember végén "szövegmagyarázatával" Kosztolányi -- saját szavaival -- "a titok küszöbére érkezett", "áhitatos álmélkodással" megállt. Ezzel az elemzéssel befejezte azt a Petőfi-portrét, melyet évtizedeken át rajzolt -- nem szűnő kíváncsisággal fürkészve -- a másik költő titkát, alkotásainak máig ható varázsát.